

УЗРОЦИ ОПАДАЊА ПРИРОДНОГ
ПРИРАШТАЈА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ
ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Проф. др Слободан Мишовић*

Природно кретање становништва одређују две групе чинилаца. Прву групу чине: рађање (наталитет), смртност (морталитет) и природни прираштај. Другу групу чине: плодност (фертилитет) и живост (виталитет). После Другог светског рата у Србији је изражена тенденција опадања свих елемената природног прираштаја становништва, што је проузроковало старење демографске масе у централном делу Србије и Војводини. Природни прираштај у свим деловима Републике Србије је испод прага генерацијског (биолошког) обнављања становништва, изузев Косова и Метохије.

Изражене су две групе узрока опадања природног прираштаја становништва Србије: екстерни (спољашњи) и интерни (унутрашњи). У вези с тим, узроци су бројни, а њихови утицаји су у уској међузависности. Ради отклањања узрока опадања природног прираштаја, неопходно је на државном нивоу предузети адекватне мере демографске политике, које ће отклонити узроке његовог опадања. Садашње стање природног прираштаја становништва у Србији истиче у први план потребу извођења хитне „биолошке револуције“.

Кључне речи: *наталитет, морталитет, демографски процеси, природни прираштај, демографска маса, узроци, последице.*

Увод

Демографски развитак је комплексан процес у којем биолошки, друштвено-економски, географски, културни и други чиниоци имају одлучујућу улогу. Историјски карактер развоја становништва данас је опште при-

* Аутор је запослен на Факултету безбедности Универзитета у Београду.

хватљив и научно утемељен. У последњих сто година режим репродукције становништва доживео је корените промене. Развитак становништва Србије је специфичан по многим својим обележјима. Демографска транзиција јавља се касније, него у западноевропским и северноевропским земљама. Процес демографске транзиције је на неким подручјима завршен, а на неким је још у току (Косово и Метохија). Демографска транзиција подразумева: опадање смртности, (нарочито смртности одојчади); опадање наталитета; прелазак од неконтролисаног фертилитета ка контролисаном и промене у старосној структури становништва, које су последица демографског процеса старења.

Одреднице кретања становништва уопште могу бити природне, механичке, просторне и друштвене. У раду се анализира кретање природног прираштаја по окрузима и на укупној територији Републике Србије и узроци и последице његовог константног опадања у највећем броју округа, изузев округа на Косову и Метохији. Суштина анализе кретања природног прираштаја јесте да укаже на забрињавајуће последице његовог константног опадања, због чега може доћи, у релативно кратком периоду, до промене националне структуре становништва Србије. Ако се настави садашњи тренд опадања природног прираштаја, Срби би половином двадесетпрвог века могли постати мањина у сопственој држави.

Рад ће пружити бројне показатеље о опадању природног прираштаја у Србији, старењу демографске масе, трендовима повећања негативног природног прираштаја у великом броју округа (изузев Косова и Метохије) и узроцима и последицама таквих демографских процеса. Због тога рад има вишеструку примену у пракси праћења промена у демографској маси Србије. При изради рада коришћени су: богата стручна и научна демографска и укупна географска литература, обимни статистички подаци прикупљени пописима становништва по пописним периодима после Другог светског рата и подаци редовног праћења кретања демографске масе у Србији. У вези с тим, коришћене су бројне методе научног истраживања, а посебно метода анализе и синтезе, статистичка метода, историјска и компаративна метода.

Општа разматрања о становништву и кретању природног прираштаја

Проучавање становништва¹ и његовог кретања, старо је колико и писменост. Интензивнијем проучавању становништва највећи допринос су дале географија, историја, економија, биологија и статистика. Савремена демографска, геодемографска, демогеографска истраживања почињу с бржим

¹ Петровић, Р.: *Миграције у Југославији и етнички аспект*, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1987.

развојем статистике и интензивнијим прикупљањем и сређивањем одговарајуће документације о становништву. Савремена географска истраживања кретања становништва постају обимнија и сложенија, јер су средства за прикупљање документације и њену обраду много поузданија и ефикаснија.

Проблем човечанства јесте у великим регионалним разликама, снажној концентрацији главнине човечанства на релативно скученом простору и израженом сталном кретању. Кретање становништва обухвата природно кретање (прираштај) и просторну покретљивост (миграције). Оно је последица низа природних и друштвених чинилаца. Од најранијих насељавања појединих делова Земље, природни услови су пресудно утицали на развитак становништва и његово кретање. Најзначајнији природни чиниоци су: карактеристике рељефа; климатски услови са тежиштем на топлотним појасевима; плодност тла; богатство водом и близина водама; богатство вегетацијом; проходност и комуникативност; и богатство рудама и минералима. Најзначајнији друштвени чиниоци су: друштвени статус; животни стандард; ниво друштвене свести; могућност образовања; услови за запошљавање; друштвена средина и општи услови живљења; могућност задовољавања културних и других потреба и услови формирања породице. На општу популацијску динамику највећи утицај испољавали су економски услови.

Још од најстаријих времена територија Србије је представљала веома важну раскрсницу путева. Та струјања у старом, средњем и новом периоду развитка становништва (на овом простору), имала су за последицу његову изражену хетерогеност. После Другог светског рата миграциона кретања становништва добила су невиђене размере због промене друштвених односа и убрзаног економског развоја, нарочито због снажне индустријализације и урбанизације. Интензитет миграција може се сагледати из следећих података: од 1948. до 1953. године пребивалиште је променило више од 200.000 лица годишње; од 1953. до 1961. године више од 400.000. То сведочи да је 1961. године сваки трећи становник Србије живео ван свог родног места. Процес пресељавања становништва је веома сложен и на њега утичу, поред економских и друштвених чинилаца и други чиниоци: психолошко стање; привлачност градског живота и тежња човека за бољим стандардом и променом статуса.

Миграције становништва Србије неодвојиви су део њене прошлости и садашњости. Оне су током времена стварале и мењале етнички састав становништва и утицале су на његово природно кретање. У многим пресељавањима етнички моменат био је изузетно наглашен. Историјски посматрано, насељавање простора и миграциони токови на тлу Србије чине три периода: период најезде Турака на Балкан, успостављање и ширење Отоманског царства; период стварања нових државних граница у осамнаестом и деветнаестом веку и постепено повлачење Отоманског царства и период стварања заједничке државе Јужних Словена до данас. Трећи период може да се посматра с обзиром на четири раздобља: између два светска рата; миграције

условљене Другим светским ратом и његовим окончањем; миграције после Другог светског рата до 1990. године и раздобље миграција становништва условљене распадом бивше СФРЈ до данас. Демографски развитак становништва Србије могуће је објаснити проучавањем конкретних природних елемената, услова развитка и других специфичности овог простора.

Режим репродукције становништва развијених земаља доживео је у последњих стотину година корените промене. У тим земљама планирање породице постало је уобичајено, уз (раније или упоредо) опадање смртности, нарочито смртности одојчади, омладине и средовечног становништва. Репродукција становништва у развијеним земљама постаје економичнија и хуманија, док се природни прираштај стабилизује на знатно нижем нивоу. У земљама у развоју (и Србија), јављају се исти процеси, где смртност опада од педесетих година, али се наталитет задржавао на високом нивоу. То је имало за последицу висок природни прираштај. Такође, социјални услови у земљама у развоју нису били повољни, јер су имали спорији темпо промена па нису могли утицати на смањење наталитета.

Развитак становништва² Србије је специфичан по многим обележјима. Демографска транзиција јавља се касније него у другим, нарочито развијеним, западним европским земљама. До опадања наталитета, али и смртности у појединим регијама дошло је у веома различитим периодима, због чега је процес демографске транзиције у неким регионима завршен, а у неким је тек у току (Косово и Метохија). Различит демографски развитак у појединим регијама Србије, условљен је различитим историјским, политичким, економским и друштвеним чиниоцима. После Другог светског рата демографски процеси у Србији су интензивирани под утицајем убрзаног економског и друштвеног развоја.

Индустријализација и развој других непољопривредних делатности, довели су до: великих промена у економској структури активног становништва; концентрације становништва у градским и мешовитим насељима и до просторне мобилности становништва великих размера. Повезаност демографских и друштвено-економских кретања наметнула је нова обележја становништва Србије, која су карактеристична за период после демографске транзиције: низак или умерени наталитет; ниска стопа смртности; промењена старосна структура и развијена социјална и економска структура становништва.

Разматрање природног прираштаја становништва подразумева анализу три компоненте: наталитета, морталитета и природног прираштаја. Родност (наталитет³) је основна детерминанта природног кретања становништва, јер унутар неке демографске целине показује њену плодност. Изражава се бројем и релативним бројем. Уобичајен метод приказивања наталитета у

² Група аутора: *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ*, Едиције, књига 1, Стручна књига, Београд, 1993.

³ Friganović, M.: *Demografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.

демографској статистици јесте број живорођених на стотину становника или хиљаду становника у одређеној временској јединици. Годишња стопа наталитета је основни показатељ демографске динамике. У пракси постоје бројне стопе наталитета: бруто, нето или делимична. Крајње су вредности означене као физиолошки наталитет (експанзивни) који је веома висок и рационални наталитет (конструктивни) који је веома низак.

Стопе наталитета у свету крећу се од 10‰ до 50‰ годишње. Издвајају се три типа наталитета: низак, до 15‰ годишње; средњи, од 15‰ до 25‰ годишње и висок наталитет, више од 25‰ годишње. Тип ниског наталитета је у границама рационалног, док је тип високог наталитета нерационалан и приближава се вредностима физиолошког наталитета (експанзивни). У Србији стопа наталитета јесте резултат веома различитих регионалних стопа наталитета. Разлике су изражене између северних и источних регија (подручја ниског наталитета), југозападних (подручја средњег наталитета) и јужних регија (подручја високог наталитета). Највећа разлика је између наталитетних стопа Војводине и Косова и Метохије.

Умирање или помор (морталитет), представља смртност становништва. Изражава се апсолутним и релативним вредностима које су просторно и временски веома променљиве. На стопу морталитета непосредније се одражавају друштвена збивања, него на наталитет што морталитету као социјалној појави још више повећава значај. Он је показатељ друштвено-економских процеса, стања хигијенско-здравствене и превентивне заштите становништва. Стопа морталитета представља број умрлих на сто становника или хиљаду, у јединици времена. Просечне годишње стопе морталитета у свету крећу се од 7‰ до 30‰. У развијеним земљама стопе морталитета показују демографску стабилност и поступност промене, али је он релативно висок ради старења демографске масе.

За проучавање морталитета неопходно је издвојити поједине старосне групе: одојчад, омладина, одрасли и старци. Највећа стопа морталитета је код одојчади и то у првој години живота, а најмања око дванаесте године живота (предпубертет). Она је поуздан одраз социјално-економских и хигијенско-медицинских услова опстанка становништва. Специфична стопа морталитета одојчади назива се у међународној терминологији *инфантилни морталитет*. Он подразумева: *перинатални морталитет* (умирање непосредно пре рођења и после њега); *неонатални морталитет* (умирање у периоду од двадесет и осам дана од рођења); и *постнатални морталитет* (умирање између двадесет и осмог дана и једне године од рођења). Морталитет у Србији се константно смањивао до 1991. године, од када у појединим деловима земље почиње да расте.

Природни прираштај становништва представља разлику између броја рођених и умрлих у одређеној временској јединици. Изражава се апсолутним и релативним вредностима. Највеће стопе природног прираштаја су у земља-

ма које имају висок наталитет и низак морталитет. Издвајају се различити типови природног прираштаја: веома висок прираштај – више од 20‰; висок прираштај – од 15‰ до 20‰; умерен прираштај – од 5‰ до 14‰; и низак прираштај – мање од 5‰. То не мора бити индикатор демографске динамике, јер је веома битно из каквих компонената је то резултат. Није свеједно да ли је стопа природног прираштаја од 12‰ резултат 40‰ наталитета и 28‰ морталитета, или је последица наталитета од 20‰ и морталитета од 8‰. Ниска стопа природног прираштаја на основу високог наталитета и високог морталитета није рационална, а типична је за примитивне и неразвијене средине, а ниска стопа природног прираштаја на основу ниског наталитета и ниског морталитета је рационална и економична, а карактеристична је за развијене средине. Најекономичнији природни прираштај јесте на основу умереног наталитета и ниског морталитета, јер се на тај начин постиже уштеда изгубљеног времена, труда и здравља женског дела становништва.

Србија је типичан пример земље са веома различитим типовима регионалног природног прираштаја. Узроци су историјска, економска и политичка збивања која су условила неједнак тренд демографске динамике. У јужним деловима Србије присутан је тренд демографске експанзије, у северним па и источним деловима рационална и умерена динамика становништва с тенденцијом кретања ка демографској стагнацији–депопулацији. На основу анализе природног прираштаја становништва Србије моћи ће се извући валидни закључци о порасту или опадању бројности становништва у појединим њеним регијама и деловима.

Узроци опадања природног прираштаја становништва Србије после Другог светског рата

Присутне су две групе узрока опадања природног прираштаја становништва Србије после Другог светског рата: екстерни (спољашњи) и интерни (унутрашњи). Најзначајније *екстерне (спољашње) узроке* опадања природног прираштаја чине: трајање Хладног рата; процес изградње „новог светског поретка“ – униполарног света; процеси глобализације и мондијализације; неравномерна и неправилна расподела богатства између развијених и неразвијених земаља у међународној заједници; сложеност стања у међународним односима; зависност малих и неразвијених земаља, од високоразвијених и богатих земаља Запада; присутност економских притисака на мале и неразвијене земље; присутност претњи прекомерном употребом силе према малим и неразвијеним земљама; присутност прекомпоновања и детериторијализације простора малих земаља које имају сложену етнодемографску структуру становништва; непостојање јасног приступа демо-

графским кретањима у свету од УН и других институција и организација и неповољан геостратешки положај Србије у међународној заједници. Најзначајнији интерни (унутрашњи) узроци опадања природног прираштаја становништва у Србији су: константно опадање наталитета; стални пораст морталитета; негативне промене старосне структуре; низак ниво стопе фертилитета; изражено просторно кретање становништва; промене у друштвено-економској структури становништва; опадање нивоа превентивно-медицинских мера заштите становништва; задржавање традиције рађања само једног детета; недовољна брига друштва за заустављање процеса биолошке регресије становништва и ратна страдања.

Спољашњи узроци опадања природног прираштаја становништва Србије

Трајање Хладног рата је један од битних узрока опадања природног прираштаја становништва у Србији. Одмах после Другог светског рата, у бившој заједничкој држави Јужних Словена (СФРЈ), тежиште је било на обнови ратом порушене земље и изградњи мултиетничког друштва. Веома мало се водило рачуна о стању становништва па је демографска политика била на маргинама укупних друштвених кретања. То је имало непосредног одраза на подизање општег стандарда становништва и стварање услова за бољи живот. У том периоду долази до поларизације у међународној заједници и стварања блокова – период Хладног рата. Њега карактерише конфронтација, време ни рата ни мира, време највеће трке у наоружању (посебно нуклеарном), време општег неповерења и опште неједнакости, у развоју малих и неразвијених земаља. Тај период је створио услове, који су касније потврђени у пракси, да се у савременим међународним условима не може говорити о постојању скоро ниједног изворног суверенитета држава света.

У том периоду СФРЈ је представљала тампон зону између Истока и Запада. Таква кретања и неутралност имали су позитиван утицај на место земље у међународној заједници и на њен развој. Међутим, такво стање је створило простор за интензивне економске миграције становништва Србије ка развијеним земљама Запада. То је било радно и репродуктивно најспособније становништво⁴, а то је имало непосредан утицај на биолошко обнављање становништва које је настрадало у Другом светском рату. Такође, сталне ратне тензије, трка у наоружању и економска несигурност имале су знатног утицаја на почетак опадања природног прираштаја у Србији (од 1970). Због тога се овај период може назвати и периодом стагнације у развоју становништва Србије.

⁴ Мигрантско становништво, већином, било је од двадесет до тридесет година (90%).

Процес изградње „новог светског поретка“ – униполарног света, интензивира се почетком последње деценије двадесетог века, у којем распадом Варшавског пакта, водећу улогу у светским збивањима преузимају САД и НАТО. Под новим светским поретком подразумева се успостављање неприкосновене политичке, економске и војне доминације САД и групе високо развијених земаља Запада, окупљених у неким међународним организацијама или око неких међународних организација економског, политичког или војног карактера, над остатком света. Он са америчко-западноевропског становишта представља процес расподеле моћи или њене прерасподеле – снаге, интереса и утицаја у глобалним и регионалним оквирима. Од заговорника новог светског поретка тражи се оправдање, у новим вредностима, које треба достићи на глобалном плану⁵, као што су: економски просперитет; развој демократије; поштовање људских права и слобода и права мањина; владавина права и правна држава; слобода предузетништва; и отвореност и слободно тржиште.

Процес глобализације који посебно погађа човечанство чине три упоредна процеса: замена појма „равнотежа снага“ појмом „равнотежа интереса“; однос мултиполарности уместо униполарности и концентрација технолошких иновација и капитала у мегакорпорацијама. У вези с тим, мале и неразвијене земље процесом интернационализације тржишта и производних снага остају „кратких рукава“. Оне међународној заједници доказују потребу осигурања својег места, у свим сферама (посебно економској), када би се он одвијао на равноправним основама. У вези с тим, оне подржавају процес „изградње економски развијене заједнице народа“. Због тога је свет, данас, сегментован у три категорије развоја: развијени центар; полуразвијено окружење; и неразвијена периферија⁶. То је суштина одвијања та два процеса. Опште вредности заговорника новог светског поретка представљају основу монопола у свим областима живота. Оне се заснивају на: снази и моћи капитала и доминацији глобалних интереса водећих најразвијенијих држава света, односно на снази и моћи мултинационалних компанија развијених земаља, посебно САД; савезништву САД и развијених земаља Запада; стратешком партнерству водећих држава НАТО око заједничких интереса; и инструментализацији свих међународних организација, институција и асоцијација за остваривањем својих дефинисаних интереса на глобалном плану.

У свету је присутна све већа међузависност свих земаља у међународној заједници, али с потребом да буде заснована на равноправним основама у оквиру глобалног друштва. Истовремено, изградња униполарног света јесте нереал-

⁵ Када творци новог светског поретка говоре о новим вредностима, искључиво мисле на створене вредности Запада, које они подразумевају универзалним вредностима.

⁶ Развијеном центру припадају најразвијеније земље Запада. Полуразвијеном окружењу припадају земље у развоју или оне земље које у већој мери добијају економску и другу помоћ развијених земаља. Неразвијеној периферији припада 80% свих земаља света које не добијају никакву помоћ или веома скромну помоћ развијених земаља, првенствено из оквира својих интереса.

на, неприхватљива и представља функцију непромишљених намера њених заговорника, јер је противприродна, противправна и неморална. У таквом стању односа у међународној заједници, мале и неразвијене земље (и Србија), немају минимум услова у којима могу планирати пут сопственог развоја. Процес наметнуте транзиције оптерећује највише њено становништво које се бори више за „голи“ опстанак, него за боље услове развоја и стандарда. Таква кретања у међународној заједници присиљавају становништво, посебно младе људе, да траже (мигрирају) нове просторе где ће моћи створити оптималне услове живљења. Тражење нових путева за остварење бољих животних услова, ставља у други план оснивање породице (и остављање потомства). И у овом случају то је радно, образовно и репродуктивно најспособније становништво.

Процеси глобализације и мондијализације су процеси ради поставке новог глобалног света – „глобално друштво“ или „глобално село“. Процес глобализације одвија се у времену када тензије између начела територијалности и глобализације, односно начела националног и транснационалног нису превазиђене. Глобализација игнорише природу националности и народа и покушава да потпуно искључи политику и моћ државе. Она претпоставља постојање једне државе (неодређене глобалне државе, универзалне уније), коју ће да карактерише мир и потцењује вредност националне производне моћи и захтева апсолутну слободу трговине. У процесу глобализације изражен је тренд јачања регионалних веза (регионализација) и стварања сарадње и комуникације у складу са регионалним специфичностима и интересима држава.

Процес глобализације реализује доминацију најбогатијих држава света и њихових мегакорпорација наднационалног карактера над остатком света. Мондијализација је процес обједињавања света у економској сфери преко мултинационалних корпорација. Корпоративна мондијализација је пут ка успостављању глобалне доминације светом од најбогатијих земаља. Као производ процеса глобализације и мондијализације јесте губљење традиционалних елемената државности малих и неразвијених земаља у погледу суверености и могућности решавања унутрашњих проблема. Те земље постепено упадају у разне облике зависности од мултинационалних финансијских институција и корпорација.

Процес глобализације и мондијализације посебно погађа мале и неразвијене земље у којима је концентрисано више од 80% укупног становништва. У таквим условима демографска и национална политика потиснута је у други план. Разлог је одвијање процеса мондијализације у социјалној сфери, који истиче доминацију најбогатијих земаља света и наднационалних корпорација над осталим делом света. Мегакорпорације да би овладавале просторима са ресурсима сировина и људским потенцијалом, експлоатишу своје државе и на тај начин поларизују свет на: мањину – савремене владаре и сиромашну већину – модерне слуге. У таквим условима неравномерног и неправног развоја, становништво у малим и неразвијеним земљама, остварује минималне приходе који су испод основног нивоа хуманости и достојанства.

Неравномерна и неправна расподела богатства између развијених и неразвијених земаља у међународној заједници један је од узрока који највише погађају становништво малих и неразвијених земаља. Неравномерна расподела природних богатстава није последица стања у малим и неразвијеним земљама, како то богати желе да прикажу, ради оправдања својих глобалних интереса, већ последица стања у развијеним земљама које техничко-технолошки развој не могу задовољити својом постојећом сировинском базом, већ додатним капацитетима које црпе највећим делом из неразвијених и малих земаља. Савремени глобалистички теоретичари склони су да неравномерну расподелу природних и других богатстава, припишу земљама које нису достигле висок степен технолошког развоја. То су мале и неразвијене земље чија богатства експлоатишу богате земље без обзира на њихову сагласност, под изговором „економске и друге помоћи“ њиховом општем развоју.

Са становишта развијености појединих региона у свету могу се извести правоваљани закључци о реалности приступа неравномерној расподели богатстава свих субјеката у међународној заједници. Ти закључци се подударaju са ставовима неправног положаја субјеката (држава) у међународној заједници ако се имају у виду сви елементи који одређују геостратешки положај једне земље у глобалним размерама. Неравномеран распоред богатстава свих субјеката у међународној заједници, непосредно се одражава на потребе малих и неразвијених земаља. Највећи њихов проблем јесте у немогућности коришћења сопствених природних и других богатстава, у планирању сопственог пута ка бржем економском и укупном развоју што доприноси нарастању постиндустријске финансијске олигархије (олигопола) у свету.

Сведоци смо да глобална постиндустријска олигархија користи нове технологије ради распростирања своје моћи. Због тога је данас у високоразвијеним земљама концентрисано 92% финансијског капитала и 98% технолошких иновација. Неразвијене земље у свету и мале земље чине 80% човечанства. Оне поседују свега 12% индустријске производње и 16–20% друштвеног производа, од чега 45% одлази на отплату дугова развијеним земљама. Човечанство доживљава огромне диспропорције у развоју, које се стално повећавају. Оне су износиле: 1920. године – 1:3, у корист богатих; 1945. године – 1:100, у корист богатих; на почетку 21. века – 1:750, у корист богатих; да би у првој декади 21. века достигле – 1:1000, у корист богатих. Мора се имати у виду да је стање становништва неразвијених и малих земаља критично, ако се има у виду да данас двадесет и два најбогатија човека екумене располажу већим богатством од тридесет и пет неразвијених држава света, односно да четрдесет и пет најбогатијих људи света располаже богатством већим од седамдесет и две неразвијене државе света. Становништво малих и неразвијених држава у неправном су и скоро безизлазном положају у међународној заједници, у којој им прети економски па чак и биолошки опстанак.

Сложеност стања у међународним односима непосредно се одражава на стање у Србији и другим малим и неразвијеним земљама. Савремена међународна заједница представља хетероген збир држава или друштава, који је заснован на неравноправним политичким, економским, културним, конфесионалним и другим односима. Сложеност стања у међународним односима карактерише: примена двоструких стандарда у решавању најзначајнијих проблема у међународној заједници; непоштовање међународних правних норми; експлоатација природних богатстава од развијених и моћних земаља; прекомерна употреба силе према малим и неразвијеним земљама ради задовољавања интереса развијених.⁷ С једне стране, то је проузроковало поделу света на сиромашне и неразвијене земље, а с друге стране, богати имају у рукама највећи део светског капитала. Због тога највећи део светског становништва (80%) живи у времену неравноправне расподеле, размене нових добара и профита и његовог стварања. У таквим условима репродуктивна способност становништва, просечан животни век и његово природно обнављање константно опадају.

Зависност малих и неразвијених земаља од високоразвијених земаља Запада јесте у свим областима живљења, а нарочито у економском развоју, производњи добара, технолошком развоју, способности одбране територијалне целовитости и суверенитета, заштити друштвених и културних вредности и утицају на решавање горућих питања у међународној заједници. Један од твораца кооперативне мондијализације као и глобализма јесте Збигњев Бжежински,⁸ који је интересе транснационалних мегакорпорација САД изразио као њихову тежњу за постајањем глобалног лидера „светског села“.

Присутност економских притисака на мале и неразвијене земље непосредно се одражава на стање у друштву, његов развој, место у регионалним оквирима и међународној заједници. То је узрок који непосредно одређује статус Србије на простору Балкана, југоисточне Европе и Европе као целине. Србија је у последњој деценији 20. века, због нестабилности и ратова у региону, трпела економске санкције које је увео велики број земаља, а највећи број чиниле су развијене земље Запада. Свака врста економских притисака непосредно погађа становништво, а највише онај део најсиромашније популације. У периоду економских притисака миграције се повећавају за више од 50%, првенствено међудржавне и континенталне, опада стандард становништва за више од 60% и угрожава се биолошки опстанак значајног дела сиромашне популације. Последица тих промена јесте повећање смртности становништва, а она непосредно утиче на опадање природног прираштаја становништва.

⁷ У агресији на Србију (1999), Авганистан и Ирак страдало је велики број недужног становништва што је имало утицаја на његово природно кретање.

⁸ Кооперативну мондијализацију Бжежински је разрадио у својим делима: *Између двеју епоха и Велика шаховска табла*.

Свака држава ступа у односе с другим државама и осталим субјектима међународне заједнице и на тај начин наступа с позиција својих интереса, које тежи да заштити и оствари. Интереси Србије и других држава, по правилу, јесу различити и супротни и у међународним односима развијају се на основу сарадње и сукобљавања. И једни и други условљени су вредности-ма и потребама задовољавања унутрашњих политичких субјеката и интересима других, првенствено развијених, земаља на простору Србије. У којој мери ће бити остварени интереси великих сила зависиће од унутрашње друштвено-политичке структуре и распореда политичке моћи.

Унутрашњи узроци опадања природног прираштаја становништва Србије

Константно опадање наталитета становништва Србије један је од најзначајнијих унутрашњих узрока опадања његовог природног прираштаја. Наталитет становништва Србије после Другог светског рата стално се мењао, али је већином имао тенденцију опадања. На промене наталитета утицали су бројни фактори, најзначајнији су: ратни догађаји и њихове последице; економско стање; друштвено-политичке промене; социјални статус становништва; историјске и културне традиције; задржани патријархални односи у породици; индустријализација и урбанизација; миграције и други. Утицаји наведених фактора морају се разматрати у њиховој међузависности, јер би парцијална разматрања могла довести до заблуда о стварном стању ове компоненте природног кретања становништва у Републици Србији, њеним регијама и административним јединицама.

У послератном периоду наталитет је имао тенденцију опадања у свим пописним периодима и у свим деловима земље. Разлике опадања наталитета у појединим пописним периодима одражавају сложене друштвене, географске и демографске процесе који су се одвијали у Србији после Другог светског рата до данас.

Табела 1 – Наталитет становништва Србије од 1948. до 2002. година⁹

Година пописа	Укупно (‰)	Централна Србија (‰)	Војводина (‰)	Косово и Метохија (‰)
1948.	32,3	29,9	29,5	50,6
1953.	26,6	25,3	22,4	42,6
1961.	20,3	17,2	17,2	41,9
1971.	17,9	14,8	13,4	37,5
1981.	16,2	13,2	13,7	30,2
1991.	14,6	11,6	11,4	26,6
2002.	12,2	10,1	9,5	19,6

Извор: Подаци пописа становништва по периодима, СЗС–ЗСС, Београд, од 1948. до 2002. године.

⁹ Подаци из виталне статистике пописа становништва у пописним периодима.

Стопе наталитета становништва Србије после Другог светског рата стално су опадале. На основу података из табеле могу се извући следећи валидни закључци:

– висока стопа наталитета становништва била је изражена одмах по завршетку Другог светског рата у свим деловима Србије. У току рата претрпљени су велики људски и материјални губици. Све до 1953. године траје период оживљавања становништва и њене биолошке регенерације.

– од 1953. године уочљив је процес рестриктивног наталитета уз процес пратеће емиграције. На нивоу Србије, од 1961. до 2002. године запажа се опадање наталитета (приближно) по стопи од 2‰.

– опадање стопе наталитета становништва од 1948. до 2002. године, кретао се у: Републици Србији за 20,1‰; централном делу Србије за 19,8‰; Војводини за 20,0‰; и на Косову и Метохији за 31,0‰. Највеће опадање наталитета у педесетчетворогодишњем периоду – бележи Косово и Метохија, а најмање – централни део Србије. И даље највишу стопу наталитета (попис из 2002) има Косово и Метохија (19,6‰), док сви остали делови Србије имају ниску стопу наталитета (испод 15‰).

– највеће опадање стопе наталитета становништва Србије од 1948. до 1961. године, забележили су централни део Србије (за 12,7‰) и Војводина (за 12,3‰), јер је у тим просторима демографска транзиција и најраније почела (почетак двадесетог века).

– разлика најнижих и највиших стопа наталитета појединих делова Србије по пописним периодима: 1948. године за 21,1‰; 1953. године за 20,2‰; 1961. године за 24,7‰; 1971. године за 24,1‰; 1981. године за 17,0‰; 1991. године за 15,2‰ и 2002. године за 10,1‰. Највећа разлика стопе наталитета била је 1961. године (Војводина и Косово и Метохија, за 24,7‰).

Основни фактори сталног опадања стопе наталитета¹⁰ становништва у Србији су: измењени друштвено-политички услови живљења; стални раст животног стандарда становништва; раст запошљавања становништва у привредним и ванпривредним делатностима; подизање нивоа превентивне заштите становништва; константно подизање нивоа хигијенско-медицинских мера заштите и збрињавања становништва; постепено напуштање традиционалних патријархалних односа у породици; подизање општег културног нивоа становништва; ток процеса индустријализације и урбанизације; постепено брисање традиционалних разлика село–град и уважавање положаја жене и њеног статуса у породици и друштву. Велики број наведених елемената и даље испољава снажан утицај на опадање стопе наталитета у појединим деловима Србије.

Пораст морталитета становништва, други је значајан унутрашњи чинилац опадања природног прираштаја становништва Србије. Он указује какво је стање демографске масе. Стопа морталитета после Другог светског рата

¹⁰ Миграције становништва Југославије, ИДН (ЦДИ), Београд, 1971.

стално се мењала. Непосредна последица промена mortalитета јесте промена природног прираштаја становништва. Промене изазване опадањем или растом mortalитета утицале су на промену бројности становништва и његову структуру у појединим деловима Србије.

Табела 2 – Mortалитет становништва Србије од 1948. до 2002. године

Година пописа	Укупно (%)	Централна Србија (%)	Војводина (%)	Косово и Метохија (%)
1948.	15,1	13,1	15,1	18,7
1953.	12,1	10,7	11,8	20,6
1961.	9,1	8,4	9,4	12,2
1971.	9,0	8,7	10,2	8,2
1981.	9,4	9,6	11,5	6,1
1991.	10,0	10,8	13,2	4,3
2002.	10,9	12,3	14,4	3,9

Извор: Подаци пописа становништва по периодима, СЗС–ЗСС, Београд, од 1948. до 2002. године.

Бројни су узроци опадања mortalитета или његовог раста, а најзначајнији су: последице губитака у људству и разарања у Другом светском рату; промене у економској структури становништва; пораст животног стандарда; и постепено напуштање патријархалних односа у породици и друштву.

Кретање стопе mortalитета становништва Србије после Другог светског рата упућује на бројне закључке (табела 2), најзначајнији су:

- стопа mortalитета становништва Србије је, после Другог светског рата, опадала до 1971. године, за 6,1‰, а затим расте све до 2002. године, за 1,9‰. Такав тренд има непосредан одраз на опадање прираштаја и броја становника. Такође, пораст mortalитета указује на биолошку старост становништва у Републици Србији и његову смањену репродуктивну способност.

- опадање стопе mortalитета није исто за све делове Србије. У централном делу Србије mortalитет опада до 1961. године, за 4,7‰, а од 1961. расте све до 2002. године, за 4,1‰. У Војводини, такође, mortalитет опада до 1961. године, за 5,7‰, а затим расте све до 2002. године, за 5,4‰.

- највећу стопу mortalитета становништва Србије од 1948. до 1961. године имало је Косово и Метохија, а од 1971. до 2002. године Војводина. Највећи раст natalитета од 1971, до данас има Војводина.

- Косово и Метохија је једини део Србије где mortalитет становништва константно опада, од 1953. до 2002. године, за 16,7‰. То је проузроковало стално одржавање високог природног прираштаја становништва на овом простору.

Узроци опадања смртности становништва Србије (до 1971) били су: подизање нивоа превентивних и хигијенско-медицинских мера заштите становништва; побољшање услова заштите на раду, посебно женске популације; повећање запошљавања женског становништва; подизање животног стандарда

становништва; побољшање услова живљења, посебно у урбаним срединама; промена друштвеног и породичног статуса жене и подизање општег културног нивоа становништва.

Поновни пораст смртности становништва Србије проузрокован је: смањењем наталитета становништва; појавом процеса старења демографске масе, јер је све веће учешће становништва старије доби; опадање животног стандарда становништва и процес урбанизације и индустријализације. Наведени елементи и даље испољавају снажан утицај на повећање смртности становништва у свим деловима Србије, изузев Косова и Метохије. Поред наведених елемената, велики утицај на повећање смртности становништва Србије имала су и страдања људи током грађанског рата у бившој Југославији, а она су условила опадање стандарда и општих услова живљења.

Кретање природног прираштаја становништва Србије разматра се на основу односа кретања наталитета и морталитета њеног становништва. Природни прираштај становништва представља основни показатељ демографске динамике у Србији. После Другог светског рата он се стално мењао, нарочито у појединим деловима земље. Његова општа карактеристика јесте константно опадање. Такво кретање стопе природног прираштаја становништва јесте у вези с његовим старењем, односно оно нема ни просту репродукцију. Простор Републике Србије може да се категорише, као простор у којем се одвија процес демографске регресије становништва (то је негативан тренд с географског, демографског, друштвено-политичког, економског аспекта).

Табела 3 – Природни прираштај становништва Србије од 1948. до 2002. године

Година пописа	Укупно (%)	Централна Србија (%)	Војводина (%)	Косово и Метохија (%)
1948.	17,2	16,8	14,4	31,9
1953.	14,5	14,6	10,6	22,0
1961.	11,2	8,9	7,7	29,8
1971.	8,9	6,1	3,2	29,3
1981.	6,8	3,6	2,2	24,1
1991.	4,6	0,8	- 1,8	22,2
2002.	1,4	- 2,1	- 4,2	15,7

Извор: Подаци из пописа становништва, ЗСС, Београд, од 1948. до 2002. године.

На основу података о кретању природног прираштаја у Србији из пописних периода, могу се извући бројни закључци, најзначајнији су:

1. после Другог светског рата до 1953. године, поједини делови Србије имали су природни прираштај становништва: веома висок – Косово и Метохија; висок – централни део Србије и средњи – Војводина (табела 3).

2. на нивоу Србије, од 1948. до 2002. године, природни прираштај становништва смањен је за 15,8%. У односу на пописне периоде опадање је просечно износило 2,63%.

3. опадање природног прираштаја становништва, од 1948. до 2002. године, у појединим деловима Републике Србије: у централном делу Србије за 18,9‰; у Војводини за 18,6‰; и Косово и Метохија за 16,2‰.

4. негативан природни прираштај становништва бележи централни део Србије од 2002, а Војводина од 1991. године. У 2002. години највећи негативан природни прираштај бележи становништво Војводине – 4,2‰. Исте године становништво Косова и Метохије бележи висок ниво природног прираштаја од 15,7‰.

Наведени подаци о кретању природног прираштаја у Србији после Другог светског рата, указују на интензиван процес старења становништва у централном делу Србије и Војводини и биолошку регресију. Основни узроци константног опадања природног прираштаја становништва у Србији су: опадање стопе наталитета; пораст стопе морталитета – од 1971. године; опадање нивоа животног стандарда становништва; погоршање општих услова живљења; промена друштвеног и породичног статуса жене; подизање нивоа културе становништва, нарочито женске популације; убрзани процеси урбанизације и индустријализације и интензиван процес старења демографске масе. Наведени узроци и даље испољавају јак утицај на опадање природног прираштаја становништва Србије. Највеће опадање природног прираштаја у наредном периоду може се очекивати у Војводини и централном делу Србије, што представља сигурне наговештаје биолошке регресије становништва.

Природни прираштај становништва Србије по окрузима од 1971. до 2002. године, био је разнолик и у сталном опадању. Административна подела Србије спроведена је у тридесет округа, који обухватају различити број општина и становника. Сви окрузи имају сложену етнодемографску структуру становништва. Природни прираштај је различит у окрузима и у општинама, а мењао се из једног пописног периода у други пописни период. Кретање природног прираштаја становништва Србије биће анализирано од 1971. до 2002. године, јер се у овом временском раздобљу јасно уочавају тенденције његовог наглог опадања у највећем броју округа, нарочито у централном делу Србије и Војводини.

Централни део Србије обухвата просторе осамнаест округа: мачвански, београдски, подунавски, браничевски, колубарски, шумадијски, поморавски, борски, зајечарски, златиборски, моравички, расински, рашки, нишавски, пиротски, топлички, јабланички и пчињски. Покрајина Војводина обухвата седам округа: севернобанатски, средњебанатски, јужнобанатски, севернобачки, средњебачки, јужнобачки и сремски. Покрајина Косово и Метохија обухвата пет округа: косовски, пећки, призренски, косовскомитровачки и косовскопоморавски. Из наведених података (табела 4) могу се извући валидни закључци о кретању природног прираштаја по окрузима у Србији. Најзначајнији закључци су:

Табела 4 – Природни прираштај становништва у Србији по окрузима од 1971. до 2002. године

Окрузи у Србији	Природни прираштај по пописним периодима			
	1971. (‰)	1981. (‰)	1991. (‰)	2002. (‰)
Средњебанатски	0,22	-2,12	-4,32	-6,70
Јужнобанатски	1,06	0,80	-2,00	-4,80
Севернобачки	-0,89	-1,50	-4,10	-6,30
Западнобачки	3,15	1,36	-2,38	-5,50
Јужнобачки	3,35	1,20	-0,26	-1,40
Сремски	4,16	2,69	-1,60	-3,80
Севернобанатски	0,72	-2,00	-4,40	-6,50
Мачвански	5,71	4,23	0,85	-2,50
Подунавски	4,37	2,67	0,50	-2,10
Браничевски	0,21	-4,74	-1,75	-3,00
Колубарски	1,98	-1,43	-2,93	-4,10
Шумадијски	0,40	-1,63	-3,29	-2,80
Поморавски	2,03	-1,42	-2,45	-3,70
Борски	3,83	1,18	-0,38	-3,20
Зајечарски	-2,70	-5,20	-7,00	-9,40
Златиборски	8,88	4,87	3,00	-0,50
Моравички	4,60	2,23	-0,28	-2,50
Расински	3,54	0,50	-3,57	-3,00
Рашки	12,26	10,52	6,36	3,80
Нишавски	2,80	-2,22	-5,98	-3,80
Пиротски	1,43	-3,40	-8,65	-8,00
Топлички	4,58	-1,00	-3,80	-3,80
Јабланички	7,98	1,98	-0,43	-2,40
Пчињски	11,67	5,44	6,13	4,20
Београдски	8,00	5,14	1,40	-1,90
Косовскомитровачки	24,18	21,23	14,72	-
Пећи	30,64	23,62	26,62	-
Косовски	31,47	27,28	20,77	-
Косовскопоморавски	27,77	20,50	20,18	-
Призренски	35,17	28,47	20,80	-

Извор: Резултати пописа становништва, СЗС-ЗСС, Београд, од 1971. до 2002. године.

1. природни прираштај становништва у свим окрузима Републике Србије, у анализираном периоду, имао је тенденцију сталног опадања. Потпуна анализа кретања природног прираштаја извршена је у окрузима централног дела Србије и Војводини, док у окрузима на Косову и Метохији нису доступни подаци о природном прираштају, од 1991. до 2002. године.

2. негативну стопу природног прираштаја становништва у окрузима, према пописним периодима, имало је: према попису из 1971. године само два округа (зајечарски и севернобачки), у 1981. години – једанаест округа (пове-

ћање за 450%), у 1991. години – деветнаест округа (повећање за 72,73%) и у 2002. години¹¹ – двадесет и три округа (од укупно 25).

3. сви окрузи на Косову и Метохији, у свим пописним периодима, имали су веома висок природни прираштај становништва и висок, до 1991. године. Највећу стопу природног прираштаја у 1991. имао је Пећки округ са 26,62‰, а најмању Косовскомитровачки округ са 14,72‰. То је основни узрок константног повећања броја становника у овој српској покрајини.

4. према попису из 2002. године, у окрузима централног дела Србије и у Војводини (25 округа), само Пчињски округ и Рашки округ имали су позитиван природни прираштај становништва, а сви остали окрузи имали су негативан. Највишу негативну стопу природног прираштаја имали су: Зајечарски округ (9,40‰); Средњебанатски округ (6,70‰); и Севернобанатски округ (6,50‰).

5. највећи негативан природни прираштај становништва, по пописним периодима, имале су следеће општине: у 1971, Књажевац – 5,20‰, Рача – 4,10‰, Бољевац – 3,70‰, Рековац – 2,9‰ и Жабари – 2,70‰; у 1981, Гаџин Хан – 10,30‰, Ражањ – 9,70‰, Жабари – 9,00‰, Мало Црниће – 7,90‰ и Рековац – 7,30‰; у 1991, Гаџин Хан – 15,40‰, Црна Трава – 14,70‰, Бабушница – 12,60‰, Сврљиг – 12,30‰ и Књажевац – 11,60‰; и у 2002, Црна Трава – 18,10‰, Гаџин Хан – 18,00‰, Бабушница – 14,40‰, Рековац – 12,80‰ и Књажевац – 12,60‰. Може се запазити да су општине са највећим негативним природним прираштајем из привредно неразвијених подручја и изражених емиграционих простора. У 2002. години 98,20% општина у Републици Србији има негативан природни прираштај (што је алармантно), јер су то све депопулациони простори у којима је у току процес биолошке регресије становништва.

Остали узроци опадања природног прираштаја становништва Србије су бројни. При разматрању узрока опадања природног прираштаја становништва Србије, у наведеном периоду, потребно је указати на неке његове основне елементе који утичу на његово кретање.

Број становника у Србији од 1948. до 1991. године стално је растао, а од 1991. има тенденцију опадања. Тај процес је био веома различит за поједине делове Србије и њене регије. Пораст становништва стварао је природне услове – базу за раст природног прираштаја. На пример, на Косову и Метохији, тако створена база омогућила је веома висок природни прираштај, док у централном делу Србије и Војводини створени услови нису искоришћени па је забележено опадање природног прираштаја, који је довео до процеса старења становништва и биолошке регресије. Старосна структура становништва Србије, у истом периоду, стално се мењала у корист старијих демографских група. Старосна група 15–27 година (омладина) имала је тренд опадања што оставља последице у погледу репродуктивне способности становништва. Старосне групе преко четрдесет година бележиле су раст, а нарочито старо-

¹¹ Према попису из 2002. године нису дати подаци за округе на Косову и Метохији.

сне групе преко шездесет и четири године. Просечна старосна доб становништва у Србији је порасла са 32,5 година (1971) на 35,8 година (2002). Очекивана дужина живота живорођене деце подигнута је са 68,6 година (1971) на 71,9 година (2002). Полна структура становништва Србије указује, да је током разматраног периода женска популација била бројнија и стално се повећавала. Активно становништво је било у сталном опадању, али је у благом порасту била категорија лица са личним приходом. Такође, постепено је опадала и категорија издржаваног становништва.

Пољопривредно становништво је имало тренд опадања и код активне компоненте и код издржаваних лица. То је проузроковало пражњење села и прелазак пољопривредног становништва у индустријско и остало непољопривредно становништво. Највећи допринос том процесу дали су брзи процеси индустријализације и урбанизације после Другог светског рата. Промена структуре насеља утицала је на пресељавање становништва у поједине његове типове. Становништво Србије насељава сва три типа насеља, али је у 2002. години највећи број био концентрисан у градским насељима (57,20%), затим сеоским (26,80%) и најмање у мешовитим (16,00%). Такво стање је утицало на депопулацију села и опадање природног прираштаја становништва.

Национална структура је била променљива. У вези с тим, код једне етничке групе повећава се становништво, преко високог природног прираштаја, а код других опада. У високоприраштајним срединама не посвећује се пажња планирању породице и расту становништва. Образована структура становништва Србије се мењала у корист раста средњег, вишег и високог образовања. Та структура је утицала на промену улоге жене у друштву и породици и њену афирмацију, истовремено та промена утицала је на смањење природног прираштаја становништва. Број закључених бракова је опадао из године у годину, истовремено је растао број разведених бракова. То је снажно утицало на смањење бројности породице и домаћинства, а самим тим и на смањење природног прираштаја.

Веома различит демографски развитак у појединим деловима Републике Србије испољавао се кроз основне карактеристике транзиције: пад наталитета; опадање морталитета, нарочито морталитета одојчади и прелазак од неконтролисаног режима фертилитета ка контролисаном режиму (родност жене). Бројни су узроци опадања природног прираштаја становништва Србије, најзначајнији су:

1. опадање наталитета после Другог светског рата. Регионално посматрано, најинтензивнији пад наталитета забележен је у централном делу Србије и Војводини, а много мањи на Косову и Метохији. У 2002. години Косово и Метохија имају два пута већи наталитет од осталих делова Србије. Опадање наталитета непосредно се одражава на смањење стопе природног прираштаја и броја становника. Због високог пада наталитета успорен је укупан демографски развитак у Републици Србији.

2. раст морталитета забележен је од 1971. године. Регионалне диспропорције смртности становништва изражене су у последњем међупописном периоду (1991–2002). Централни део Србије и Војводина имају највиши ниво стопе морталитета што је проузроковало демографски процес старења становништва. Најинтензивније опадање стопе морталитета, у разматраном периоду, изражено је на Косову и Метохији. Велики утицај на опадање природног прираштаја, још увек, има висока смртност одојчади. Опадање смртности становништва у првим деценијама после Другог светског рата, условио је пораст броја становника Србије у свим њеним деловима, а нарочито експанзиван раст на Косову и Метохији и деловима Рашке регије. Поновни раст смртности успорио је све остале компоненте природног кретања становништва.

3. промене у старосној структури становништва као последица демографског процеса старења демографске масе, једна је од карактеристика дуготрајне и закаснеле демографске транзиције, која се одвијала на појединим просторима у различитим периодима. Апсолутни и релативни пораст средњег трајања живота живорођене деце јесте знатно већи, него пораст средњег трајања живота средовечног становништва и нарочито старог становништва. У разматраном периоду индекс старења се скоро удвостручио, што указује на процес убрзаног старења становништва. Биолошко старење становништва непосредно утиче на опадање природног прираштаја. Такав процес може се зауставити повећањем стопе наталитета и стварањем повољнијих услова живљења становништва.

4. Низак ниво фертилитета (родност жене) јесте општа и регионална карактеристика становништва Србије изузев Косова и Метохије. Он упозорава на депопулационе тенденције у подручјима ниског фертилитета. Може се рећи да је општа стопа фертилитета преполовљена у разматраном периоду. Код млађих старосних група опадање стопе фертилитета јесте мањег интензитета. У односу на стопе укупног фертилитета у Републици Србији могла би се издвојити следећа подручја: умереног фертилитета у централном делу Србије и Војводини; високог фертилитета у Рашкој регији; и врло високог фертилитета на Косову и Метохији. Стопа фертилитета у Републици Србији спустила се испод прага генерацијског обнављања становништва.

5. посредан утицај на природни прираштај становништва Србије испољава стопа нупцијалитета (број закључених бракова). Непрекидна тенденција опадања стопе нупцијалитета непосредно је повезана с променама у старосној структури становништва и факторима који је проузрокују. Такође, посредан утицај на опадање природног прираштаја има стопа диворцијалитета (број разведених бракова). Од 1991. године стопа диворцијалитета показује брже опадање, него у претходним периодима. Кретање броја разведених бракова јесте један од показатеља његове стабилности и репродукције.

6. један од значајнијих узрока опадања природног прираштаја у Србији јесте просторно-механичко кретање становништва. Територија Републике Србије припада миграционим просторима. Највећи део становништва досељен је у градска насеља из сеоских, а то су после Другог светског рата биле најмасовније миграције. Оне су бројно повећавале становништво, али су истовремено утицале на смањење природног прираштаја. Поред њих, интензивне су биле миграције ка земљама западне Европе. Највише су се пресељавали Срби, Црногорци и Југословени, а мање Муслимани и Албанци.

7. узрок опадања природног прираштаја становништва Србије јесте бројно становништво на привременом раду у иностранству. Оно испољава утицај због тога што је то радно и репродуктивно најспособнији део становништва, а претежно је средње старосне доби (25–40 година). То становништво утиче на смањење наталитета и природног прираштаја. Тај узрок треба додатно анализирати са становишта емиграционих кретања и смањења броја становника, јер с радницима одлазе и њихове породице. Највећи део лица на привременом раду ван Републике Србије су мушкарци, што још више утиче на биолошку репродукцију становништва.

8. промене у друштвено-економској структури становништва посредно утичу на опадање природног прираштаја. Смањење активног становништва у укупном становништву непосредно утиче на опадање наталитета, а преко њега и на опадање природног прираштаја. То је због тога што је активно становништво биолошки најспособније за репродукцију. У оквиру тих промена, све више се бришу разлике између градског и сеоског становништва, а са њима се мењају погледи на породицу, брак, број деце и друга питања значајна за кретање природног прираштаја. С променама у друштвено-економској структури становништва Србије мењала се и његова образована структура. Константно се смањивала неписменост, а повећавали су се степени средњег образовања, вишег и високог. То је довело до промене у квалификационој структури становништва, а посебно радних слојева у најширем смислу што је утицало на укупан развој па и демографски развој Републике Србије.

9. промене у социјалној структури становништва Србије. Последица индустријализације су промене у социјалној структури активног становништва. Расла је запосленост (најбрже у друштвеном сектору) и опадао је број пољопривредног становништва, нарочито на селу.

10. географски фактор, нарочито група физичко-географских чинилаца посредно утиче на природно кретање становништва. Положај и вертикална разгранатост опредељују формирање нових насеља, развој домаћинства и повољније услове живљења. На низијском простору повољнији су услови за наведене елементе, али и за развој укупне (нарочито саобраћајне) инфраструктуре.

11. на опадање природног прираштаја битно утиче опадање нивоа општих услова живљења, међу којима су: услови становања; могућност формирања здраве породице; материјални услови живљења; могућност задовољавања културних потреба чланова породице; опадање нивоа животног стандарда и погоршање услова запошљавања.

12. опадање нивоа превентивно-медицинских мера заштите становништва непосредно се одражава на опадање наталитета и раст морталитета, односно на опадање природног прираштаја.

13. на опадање природног прираштаја становништва у Србији, посредно утиче одржавање традиције рађања једног детета, посебно у источним деловима централног дела Србије. Традиција је да се имовина не дели на више делова, па се у овом делу земље посвећује већа пажња материјалним условима, него потреби одржавања биолошког наслеђа.

14. историјско наслеђе мешања становништва различите етничке припадности на већем делу простора Републике Србије, значајно утиче на опадање стопе природног прираштаја. У већини општина национално мешовите средине су са великим бројем досељеничког становништва. То утиче на промену етничке структуре појединих средина и на смањење прираштаја у појединим етничким групама.

15. недовољна брига друштвене заједнице о појави процеса биолошке регресије становништва. Присутан је негативан тренд кретања природног прираштаја, али се не предузимају конкретне мере да би се зауставио или прекинуо такав процес. Стимулисање рађања, брига о младој генерацији, брига о жени као мајци и стубу породице, подизање општих услова живљења и стварање оквира за опстајање брака, приоритети су развоја друштва.

16. ратна догађања на просторима бивше Југославије значајно су утицала на процес депопулације становништва Србије. У свим ратним страдањима гинуле су генерације које су биле најспособније за биолошку репродукцију, а то је непосредно утицало на опадање природног прираштаја становништва у Србији.

Последице опадања природног прираштаја становништва у Србији после Другог светског рата

Бројне су последице опадања природног прираштаја становништва Србије. Оне су проузроковане снажним утицајем екстерних и интерних фактора, а посебно две основне компоненте природног прираштаја: наталитета и морталитета. Опадање прираштаја становништва условило је опадање

броја становника у највећем броју општина Републике Србије, нарочито у централном делу Србије и Војводини. Најзначајније последице опадања природног прираштаја становништва Србије су:

1. *неповољан раст броја становника и његов утицај на мобилизацијско напрезање становништва Србије.* Последице су негативан обим мобилизацијског напрезања становништва. Познато је да мобилизацијску величину Војске Србије опредељује величина демографске масе и трајање војне обавезе. Усклађеност могућности регрутног контингента и оперативних потреба Војске Србије и одбрамбене функције државе, решава се стварањем услова за повећање броја професионалних припадника оружаних снага, избором начина груписања професионалног састава за обуку и ангажовањем ванредне понуде. Због тога демографски чинилац опредељује величину људских ресурса за систем одбране и посебно за оперативни део – Војску Србије у миру и рату, као и ниво ангажованости становништва за потребе одбране у складу са стратешким опредељењима државе која су изражена у политици одбране и степену угрожености националних интереса и највиших вредности друштва. То подразумева ангажовање поуздане величине регрутног контингента који обезбеђује почетну попуну резервним саставом (до 35 година).

Трансформација сектора безбедности и одбране заснована је на стратешким опредељењима Републике Србије о приступању Програму „Партнерство за мир“ и укључивању у друге европске и евроатланске политичке и безбедносно-одбрамбене интеграције. Оне су захтевале преиспитивање величине мирнодопског и ратног састава.

У свету постоје три основна модела формирања оружаних састава у спровођењу једне од најзначајнијих функција сваке државе – функције одбране, када постоји *основана војна претња* угрожавања територијалне целовитости државе (прва мисија војске). Ти модели су: ниво мобилизацијског напрезања; линијски модел одбране земље; модел затварања и одбране стратегијских праваца и модел распореда одређеног броја војника на километар квадратни.

Први модел подразумева формирање оружане силе према процењеном мобилизацијском напрезању укупног (или мушког) становништва. У свету из аспекта демографских могућности сваке земље, оптимална величина војске износила би око 0,3 до 0,5%, односно до 1% у миру и од 1 до 5% мобилизацијског напрезања становништва у рату. Многе земље у савременим условима прихватиле су горњу границу мобилизацијског напрезања у оба случаја, а многе од њих – Турска, земље Персијског залива и неке азијске и афричке земље повећале су горњу границу мирнодопског састава (и до 3%).

Табела 5 – Кретање броја становника Србије после Другог светског рата

Пописни период	Број становника	Повећање броја	Повећање (%)
1948.	6.527.966		
1953.	6.979.154	451.188	6,91
1961.	7.642.110	662.956	9,50
1971.	8.446.591	804.481	10,53
1981.	9.313.676	867.085	10,27
1991.	9.721.177	407.501	4,38
2002.	9.665.437	-55.740	-0,58

Извор: Пописи становништва после Другог светског рата, СЗ Србије (обрада аутора)

Највеће опадање броја становника од 1991. до 2002. године забележио је централни део Србије – 5,48%, Војводина бележи механички пораст становништва од 0,96%, а највећи пораст бележи Косово и Метохија од 10,73%. Према попису из 2002. године Косово и Метохија имали су 2.186.000 становника (процена УНМИК) или 22,62% укупног становништва Србије. Остали део становништва Србије чинило је 7.479.437 становника (попис) или 77,38%. На основу тих података могуће је извући прецизне податке о мобилизацијском напрезању становништва Србије, а оно би износило: за целу Републику Србију с 0,3% – 28.996 припадника, а с 0,5% – 48.327 припадника; за Србију без Косова и Метохије с 0,3% – 22.438, а с 0,5% – 37.397 припадника; и за Републику Србију само с мушком популацијом с 0,5% – 18.229 припадника, а са 1% – 36.459 припадника. На основу ових података могу се извући поуздани закључци да је за одбрану простора Републике Србије, на основу мобилизацијског напрезања њеног становништва неопходно у миру издвојити – око 35.000 до 40.000 припадника, а у рату на основу просечног мобилизацијског напрезања – од 5%, 483.272 припадника и 373.972 припадника (без Косова и Метохије).

Други модел је линијски модел одбране националне територије. У оквиру тог модела постоје два подмодела: одбрана проходних зона меридијанским и упоредничким правцем (линија) и одбрана најзначајнијих концентрацијских простора стратегијског и оперативног нивоа. Према првом подмоделу Србија би меридијанским правцем морала да обезбеди снаге за одбрану и затварање: линију источног граничног појаса према Румунији и Бугарској (дубина 100 km); банатско-моравску природну проходну зону; бачко-колубарско-ибарско-косовску природну проходну зону и линију западног граничног појаса према Хрватској и Босни и Херцеговини (дубина 100 km). Према овом подмоделу Србија би упоредничким правцем морала обезбедити снаге за одбрану и затварање: линије северног граничног појаса према Мађарској (дубина 100 km); савско-дунавску природну проходну зону укључујући Мачву, Шумадију и Велико Поморавље; западноморавско-нишавску при-

родну проходну зону; метохијско-јужноморавску природну проходну зону; и линију јужног граничног појаса према Македонији, Албанији и Црној Гори. За одбрану и затварање наведених пет природних проходних зона неопходно је од 3.000 до 5.000 припадника, а за одбрану и затварање граничних простора од 2.000 до 3.000 припадника мирнодопског састава. То опет указује на обим мирнодопског састава од 35.000 до 40.000 припадника војске.

Трећи модел јесте модел затварања и одбране стратегијских праваца на ратишту Србије. У оквиру тог модела издвајају се снаге за одбрану свих процењених стратегијских праваца дејстава могућих агресора. На ратишту Србије издваја се шест стратегијских праваца чију одбрану могу изводити снаге стратегијског нивоа. Према прихваћеним критеријумима војних теоретичара у свету, сматра се да један стратегијски правац у националним оквирима може бранити снаге око 5.000 припадника оружане силе сваке земље, па се то свакако може применити и на Републику Србију. И према овом моделу за одбрану земље неопходно је имати оперативну мирнодопску армију, укључујући и све елементе логистике, од 35.000 до 40.000 припадника.

На основу свих модела и наведених параметара, а у условима *основане војне претње* угрожавања територијалне целовитости државе (прва мисија војске), може да се закључи – за одбрану Републике Србије неопходно је постојање оружане силе од 35.000 до 40.000 припадника (од 0,3 до 0,5% мобилизацијског напрезања становништва). Тај број припадника оружаних снага у миру мора бити: информатички подржан, снабдевен савременим ратним техничким средствима и савременом опремом те психофизички припремљен и обучен до највишег степена професионализма. Такође, он подразумева спровођење целокупне припреме резервног састава оружаних снага на савременим плановима и програмима. На основу те бројности и материјално-техничке опремљености таква војска могла би успешно да обави задатке у одбрани територије Републике Србије (88.363 km²). Одбрана земље мора се темељити на сопственим потенцијалима, људским и материјалним.

Четврти модел јесте распоред одређеног броја војника на километар квадратни површине. Према том моделу, узимају се у свету, као рационалан приступ одбрани националне територије, два војника на километар квадратни површине. И према овом моделу за одбрану простора Србије потребно је од 35.000 до 40.000 припадника њене оружане силе.

2. успоравање раста становништва и опадање броја становника српске националне припадности у свим деловима Републике Србије.

У скорој будућности могло би доћи до битних промена у националној структури становништва Србије. Основни разлог јесте опадање природног прираштаја и сталне миграције српског становништва, на основу којих опада његов број, нарочито у централном делу Србије и у Војводини.

Табела 6 – Национална структура становништва Републике Србије, према попису из 2002. године

Националност	Број становника (према попису из 2002.)	(%)
Срби	6.385.993	66,07
Албанци	2.009.639	20,79
Мађари	293.299	3,03
Бошњаци	136.087	1,41
Роми	108.193	1,12
Црногорци	90.693	0,94
Југословени	80.721	0,84
Хрвати	70.602	0,73
Словаци	59.021	0,61
Власи	40.054	0,41
Румуни	34.576	0,36
Македонци	25.847	0,27
Бугари	20.497	0,21
Буњевци	20.012	0,21
Муслимани	19.503	0,20
Русини	15.905	0,16
Украјинци	5.354	0,06
Словенци	5.104	0,05
Горанци	4.581	0,05
Немци	3.901	0,04
Руси	2.588	0,03
Остали	228.055	2,36

Извор: Резултати пописа из 2002. године, СЗ Србије, Београд, 2003. (обрада аутора)

Према подацима пописа из 2002. године Срби су имали природни прираштај – 5,7‰, Албанци – 27,54‰, Бошњаци и Муслимани – 11,93‰. Ако би се наставио садашњи тренд опадања природног прираштаја српског становништва и високог прираштаја албанског и средњег прираштаја бошњачко-муслиманског становништва – половином двадесетпрвог века (2050), Срби у Републици Србији неће имати апсолутну већину. Према садашњем кретању природног прираштаја становништва, половином двадесетпрвог века било би око пет и по милиона Срба; од пет милиона до пет и по милиона Албанаца и један и по милион до два и по милиона Бошњака и Муслимана. То би довело до апсолутне већине Албанског и бошњачко-муслиманског становништва у матичној држави српског народа. Српски народ би живео у енклавама на простору матичне државе и расут по свету. Последица би била – постепена асимилација и нестајање Срба као народа. Многи народи и њихове културе нестајали су са светске позорнице народа. Таквих примера из прошлости било је много.

3. улазак становништва у процес демографског старења (старење демографске масе), нарочито у централном делу Србије и у Војводини.

Старосна структура становништва представља значајан показатељ њеног оствареног развоја. Она је битан фактор за утврђивање демографске прошлости, али и предвиђање демографске будућности становништва Србије. Од 1945. до 2002. године догодиле су се крупне промене у старосној структури становништва, првенствено преко смањења удела младих људи, уз истовремено повећање удела старог становништва. Тај процес је условио да се становништво Србије 2002. године нађе на прагу демографске старости, односно да је достигло највећу просечну старост од 38,8 година. Процес старења најинтензивнији је у деловима с ниским наталитетом (Војводина и централни део Србије), јер се на овим просторима не остварује ни проста замена генерација. Према подацима пописа из 2002. године, забележено је најмање учешће младог становништва (од 22,3%) и највеће учешће старог становништва (од 17,22%) у укупној популацији.

Старосна пирамида становништва Републике Србије за пописну 2002. годину, има одлике стационарног типа с израженом тенденцијом трансформације у регресивни тип. Забрињавајући је податак што млади људи (до двадесет година) чине мање од једне четвртине укупне популације, док је скоро сваки пети становник старији од шездесет година. Најзначајнију старосну групу при разматрању одбрамбене функције (20–59 година) чини 55,33%, а најспособнији у одбрани земље чине старосну доб (20–29 година) од 26,4% укупног становништва. У вези с тим, као последицу опадања природног прираштаја треба имати у виду просечну дужину живота становништва, која према попису из 2002. године износи 71,8 година (жене 74,7, а мушкарци 68,9 година).

4. негативан природни прираштај становништва у двадесет и три округа Србије.

Само два округа у централном делу Србије имају позитиван природни прираштај (Рашки округ и Пчињски округ – 8‰). Сви окрузи у Војводини имају негативан природни прираштај или (100%). Сви окрузи на Косову и Метохији (5) имају позитиван природни прираштај (100%). Од тридесет округа у Републици Србији – 23,33% има позитиван природни прираштај. Може да се закључи да је присутна биолошка регресија становништва у свим деловима Републике Србије, изузев Косова и Метохије.

5. незадовољавање критеријума прости биолошке репродукције становништва у свим општинама, изузев Косова и Метохије и неких општина Рашког округа.

Последице демографског развоја су велике. То су: стварање основе за старење становништва; смањење контингента активног становништва; смањење контингента радно најспособнијег становништва и репродуктивног становништва; и смањење броја домаћинства и бројности домаћинства. Према подацима пописа становништва Србије из 2002. године, стотину педесет и осам општина (83,16%) има негативан природни прираштај и незадовољава основне критеријуме прости биолошке репродукције. Три општи-

не Рашког округа и двадесет и девет општина на простору Косова и Метохије (16,84%) имају позитиван природни прираштај и задовољавају те критеријуме, што је веома неповољно ако се има у виду етничка структура тих простора и статус јужне српске покрајине.

6. могућност промене националне структуре становништва Србије у корист становништва националних мањина.

Узрок јесте неравномерност кретања природног прираштаја српског становништва и националних мањина, са стопом која је већа код националних мањина. С једне стране, изражена је депопулација и биолошка регресија, а с друге стране, биолошка експлозија становништва. Национална структура становништва представља значајну компоненту у развоју становништва Србије. Она је битан елемент укупне процене могућности одбране земље, јер је етнодемографска структура становништва Србије веома сложена. У односу на претходни период етничка структура показује значајније промене. Према попису из 2002. године повећано је учешће Срба, Албанаца и Бошњака, а смањено је учешће Црногораца, Југословена, Мађара и Муслимана, у односу на претходни пописни период (1991). Основни разлог је распад бивше Југославије па се добија привид да је повећан број Срба. У Републици Србији, од стотину деведесет општина апсолутну већину припадника једне националности има стотину осамдесет и пет општина, а пет општина има релативну већину. Срби у Србији имају апсолутну већину у стотину педесет и једној општини (79,47%), Албанци у двадесет и шест (13,68%), Мађари у седам (3,68%), Бошњаци и Муслимани у три (1,58%), Бугари у две (1,05%) и Словаци у једној општини (0,53%).

7. опадање бројности регрутног контингента у извршавању функција одбране и безбедности земље становништва припадника појединих националних мањина.

Један број припадника националних мањина не обавља задатке војне обавезе, што за последицу може имати: смањење одбрамбене способности земље; смањење резервног одбрамбеног контингента; нарушавање суверенитета; постојање неуралгичних простора; и нарушавање нормативно-правне регулативе везане за функцију одбране земље. На основу смањења учешћа младих људи у укупном становништву Србије, смањен је регрутни контингент, који има непосредан утицај на спровођење задатака у одбрани земље. Смањење се посебно односи на смањење мушког контингента, јер се смањује учешће мушког становништва у укупном становништву Србије.

8. константно опадање квоте обрађених пољопривредних површина, нарочито у приватном сектору.

Незаинтересованост младих за останак на селу и миграције село–град проузроковале су стални пораст старачких домаћинстава која нису у могућности да обрађују своје поседе. Млади људи из сеоских средина напуштају поседе родитеља, јер су им услови живљења веома тешки, а немају никакву помоћ и подр-

шку шире друштвене заједнице за останак на селу. Тај процес је у великом броју села довео до запуштености имања, брзог смањења производње пољопривредних производа, најинтензивнијих миграција село–град и до пренасељености појединих градских средина. Присутан је процес смањења активног становништва и, посебно, активног пољопривредног становништва. Смањен је просечан број чланова домаћинства у Републици Србији са 3,9 чланова (1991) на 2,9 (2002), нарочито на селу, што указује на смањене могућности обраде пољопривредних површина. Том тренду допринела је и бржа индустријализација и урбанизација.

Да би се спречила таква „катастрофа“ српског народа, неопходно је предузети бројне мере, најзначајније су:

- хитно изнаћи адекватне мере демографске политике и подићи их на национални ниво,
- предузети мере да се природни прираштај повећа и доведе у границе контролисаног прираштаја, посебно на простору Косова и Метохије и Рашке регије,
- донети адекватне подстицајне мере за подизање стопе наталитета, посебно на нисконаталитетним подручјима,¹²
- системским мерама стимулисати рађање више деце,
- подићи животни стандард на ниво достојан човека чиме ће се створити основа за боље услове живљења,
- системским и другим мерама створити материјалне, културне и друге услове за склапање бракова и живот породице као основне друштвене ћелије и
- превентивно-здравствене мере заштите становништва, нарочито жене, подићи на виши ниво.

Закључак

Проучавање становништва, нарочито његовог природног кретања, старо је колико и писменост. Проблем данашњег човечанства, па и Србије, није у великом или малом броју, него у великим регионалним разликама, снажној концентрацији на скученом, већином, градском простору и сталном просторном кретању. Још од најстаријих времена простор данашње Србије представљао је важну раскрсницу путева којима су се кретале најезде различитих народа. То је условило велику етничку хетерогеност, због чега је становништво Србије специфично у погледу многих обележја. Демографска транзиција се јавља касније у односу на остале средњоевропске и западноевропске земље па је њен процес на неким подручјима Србије завршен, а на неким је још у току (Косово и Метохија).

На основу сагледавања природног кретања становништва Србије после Другог светског рата може се уочити да су све три компоненте имале различито кретање. Природни прираштај је у свим периодима опадао и достигао негативну стопу, изузев Косова и Метохије где и даље има висок ниво.

¹² Нисконаталитетна подручја су: централни део Републике Србије и АП Војводина.

Многи познати географи и социолози (академик Мацура и професор Младеновић), сматрају да је потребно енергично „лечење“ српског народа од самоубилачког, хазардског синдрома биолошке регресије и одумирања. Садашња млада генерација има обавезу и последњу шансу да га спасе од демографске (биолошке) смрти. Рађање само једног детета, поред ратова и вековне нестабилности региона у коме је матична држава српског народа, обухвата најзначајније узроке његове могуће биолошке смрти.

На основу истраживања потврђене су историјске константе српског народа: масовно физичко уништавање у ратовима; повлачење са географских простора; потискивање; протеривање; насилно превођење у друге народе и вере и насилна асимилација. Све је то данас обogaћено неумољивом статистиком – на једно рађање долази више од два абортуса (2002). Звучи песимистички, али није далеко од истине да Срби могу доживети судбину народа који су раније живели на овим просторима, а нестали су. Процене засноване на тренду садашњег кретања природног прираштаја становништва Србије указују – за стотину година до стотину и педесет на Балкану ће да остану само енклаве Срба, чији ће потомци бити расути по Европи, САД, Аустралији, Канади, Новом Зеланду, Африци и другим земљама. Може да се закључи – Србима је поред других револуција, потребна хитна *биолошка револуција*.

Литература

1. Брезник, Д.: „Неке демографске карактеристике смртности становништва до 1981. године“, *Становништво*, број 1–4, Београд, 1990.
2. Брезник, Д.: *Демографски методи и модели*, ИДН, Београд, 1972.
3. Група аутора: *Срби у Хрватској*, Универзитет у Београду – Географски факултет, Стручна књига, Београд, 1993.
4. Жарковић, Г.: *Прираштај становништва и будућност Југославије*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1975.
5. Мацура, М.: *Прилози теорији и политици становништва*, Економски институт, Београд, 1975.
6. Мацура, М.: „Разматрање о односима између становништва и привреде“, *Становништво*, број 1, Београд, 1995.
7. Мишовић, С., Ђурчић, П.: *Топографија*, ПА, Београд, 1996.
8. Петровић, Р.: *Миграције у Југославији и етнички аспект*, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1987.
9. Пописи становништва 1948–2002. године.
10. Статистички годишњак из 2005. године.